

**UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” DIN ARAD
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
FACULTATEA DE ȘTIINȚE UMANISTE ȘI SOCIALE
DOMENIUL DE DOCTORAT „TEOLOGIE”**

TEZĂ DE DOCTORAT

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

Prof. Univ. Dr. Habil. IOAN-GHEORGHE ROTARU

DOCTORAND:

FOSZTÓ M. ÁRPÁD

Arad

2023

**UNIVERSITATEA „AUREL VLAICU” DIN ARAD
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
FACULTATEA DE ȘTIINȚE UMANISTE ȘI SOCIALE
DOMENIUL DE DOCTORAT „TEOLOGIE”**

**O EXPLORARE PNEUMATOLOGICĂ
ȘI ANTROPOLOGICĂ A EXPERIENȚEI RELIGIOASE
ȘI A MECANISMELOR EI EPISTEMICE**

Teză de Doctorat

Coordonator științific:

PROF. UNIV. DR. HABIL. IOAN GHEORGHE ROTARU

Student-doctorand:

FOSZTÓ M. ÁRPÁD

Arad

2023

**O EXPLORARE PNEUMATOLOGICĂ ȘI ANTROPOLOGICĂ
A EXPERIENȚEI RELIGIOASE ȘI A MECANISMELOR EI EPISTEMICE**

CUPRINS

INTRODUCERE	7
1. Cadrul general al temei de cercetare; <i>Status quaestionis</i>	7
2. Tema de cercetare	12
3. Contribuția specifică a studiului	14
4. Metodologie	14
5. Structura tezei	16
I. EXPERIENȚA RELIGIOASĂ	18
1. Definitio terminorum	21
1. 1. Intervalul semantic al termenului experiență	22
1. 2. Supranaturalul extraordinar; definiții	27
1. 3. Spiritual versus religios; autenticitate	31
1. 4. Convenții de exprimare	34
2. Clasificarea experienței religioase	35
2.1. Perspectiva tradițională creștină	38
2.2. Perspectiva dihotomistă seculară	47
2.2.1. Clasificarea pe structura propusă de Marianne Rankin	48
2.2.2. Clasificarea pe structura propusă de Caroline Franks Davis	51
2.2.3. Clasificarea pe structura propusă de Alister Hardy	54
2.3. Perspectiva naturalistă	55
3. Experiența religioasă din perspectivă pneumatologică	60
3.1. Starea <i>adflatus/afflatus</i>	61
3.2. Elemente de pneumatologie de tip <i>Erlebnis</i> în Scriptură	71
3.3. O interpretare a experiențelor de tip <i>Erlebnis</i> ale Apostolului Pavel	78
3.4. Perspectiva lui Moltmann asupra imanenței Duhului Sfânt	88
4. Concluzii: <i>ne loquaris de Deo absque lumine</i>	91
II. EPISTEMOLOGIA EXPERIENȚEI RELIGIOASE CREȘTINE	94
1. Perspectiva seculară asupra epistemologiei	94
1.1. Cunoașterea tacită	101
1.2. Cunoașterea personală	103
1.3. Simțul illativ: <i>cor ad cor loquitur</i>	105
2. Perspectiva creștină asupra epistemologiei	109
2.1. Elemente scripturale de epistemologie creștină	112

2.2. Cunoașterea experiențială a lui Dumnezeu	119
2.3. Elemente de epistemologie revelațională	127
3. Consubstanțialitatea, condiție <i>sine qua non</i> a cunoașterii	145
3.1. Convertirea, fundamentul consubstanțialității	145
3.2. Înțelepciunea, rezultatul consubstanțialității	148
3.3. Ortopraxia, confirmarea consubstanțialității	150
3.4. Gordon Fee și hermeneutica pentecostală: Duhul Sfânt ca Învățător	152
4. Concluzii	156
III. ROLUL EPISTEMIC AL AFECTELOR ÎN CADRUL <i>ERLEBNIS</i>	158
1. Definirea termenilor	158
1.1. Afecte, emoții și stări de spirit	160
1.2. Afectele izvorâte din har (<i>affectus</i>) și caracteristicile lor distinctive	162
1.3. <i>Vexatio</i> : o contraofensivă (aparent) htonică	171
2. Dimensiunea epistemică a afectelor	174
2.1. Afectele ca „recoltă” a Duhului Sfânt	175
2.2. Dragostea <i>agape</i> și clădirea inconștientului	182
2.3. Influența experienței religioase asupra afectelor	187
3. Îndumnezeirea (<i>theosis</i>), scopul principal al lucrării Duhului Sfânt	188
3.1. Dumnezeu ca învățător în mod explicit	192
3.2. <i>Cognitio affectiva</i>	196
3.3. Supraconștientul creștin	199
4. Epistemologia pentecostală a experienței religioase	206
4.1. Către o epistemologie creștină, postmodernă, pentecostală	207
4.2. Gândind prin daruri	210
4.3. Raționalitatea și experiența mistică pentecostală	216
5. Concluzii	225
IV. EVALUARE ȘI PERSPECTIVE DE CERCETARE	227
1. Evaluare critică	227
2. Perspective de cercetare	228
3. Concluzii finale	228
BIBLIOGRAFIE	238

REZUMATUL TEZEI

Este binecunoscut faptul că fără creativitate inovația este imposibilă în orice domeniu. Creativitatea depinde de inspirație, iar aceasta din urmă se presupune, în zilele noastre, că este activată prin diverse metode, cum ar fi audițiile muzicale, participarea la activități artistice, meditație, schimbarea mediului etc. Autorii antici au fost de altă părere, socotind că, pentru inspirație, este nevoie de un ajutor exterior – motiv pentru care invocau la nevoie muzele, sau, în cazul autorilor iudeo-creștini, pe Dumnezeu. Însăși etimologia cuvântului inspirație face trimitere la o *influență* asupra spiritului uman realizată de un spirit exterior, care este suflat (din latină, *in-spire*) din afară în interiorul omului. Inspirația este un proces interior, în timpul căruia omul simte înăuntrul său o energie divină creativă. Este o „infuzie” de durată a acestui spirit exterior. În cultura greacă corespondentul acestui termen este *entheos*, și sugerează aceeași stare de umplere cu un duh divin.

Un termen aparent sinonim, folosit în cultura latină, este *afflatus*, care provine din *afflare*, a sufla asupra a ceva, și denumește starea pe care o are o persoană care primește într-un anumit moment o energie creativă de la o forță divină sau o muză, în mod cert, exterioară. *Afflatus* se deosebește de *inspirare* prin forța exterioară cu care se acționează asupra individului. Cu alte cuvinte, ambele concepte trimit către ceea ce înțelegem în zilele noastre prin inspirație, dar primul concept sugerează ideea unei infuzii subtile sau o „umplere” cu ceva, pe când cel de-al doilea sugerează o forță care acționează asupra individului, o metaforă care sugerează o umplere dintr-o sursă externă. Corespondentul grecesc al acestei forțe ar fi *pneuma*, un vânt sau suflare divină.

Am reliefat, în cadrul cercetării noastre, că această stare, indiferent că am numi-o *afflatus* sau *inspirare*, este una comună creștinilor, celor locuiți de Duhul Sfânt. În nenumărate locuri Scriptura vorbește despre faptul că credincioșii sunt locuiți de Duhul Sfânt sau de Dumnezeu. Prin cercetarea noastră am încercat să lărgim sfera experienței religioase incluzând elementul important al lucrării de mântuire a omului prin prezența în acesta a Duhului Sfânt. Este singura modalitate prin care omul poate ajunge la scopul pentru care a fost creat – denumit în teologia ortodoxă îndumnezeire (*theosis*), nu în sensul de confundare sau contopire cu Dumnezeu, ci de participare la viața cu Dumnezeu, prin harul Său, desfătarea în Dumnezeu, și dragostea pentru El. Atingerea acestei stări, spre care ar trebui să tindem cu toții, nu poate fi posibilă fără asistența Duhului Sfânt. Studiul nostru relevă faptul că omul poate reprezenta un mediu propice pentru influența Duhului sau duhurilor, că este o entitate complexă, ceea ce îi

permite o mare varietate de manifestări „spirituale”, și că este necesară conștientizarea faptului că puntea dintre acest scop înalt și starea decăzută spiritual a omului se face prin diferitele forme de *afflatus*.

Omul a fost creat de Dumnezeu „după chipul și asemănarea Lui” (Gen. 1:26). Aceasta înseamnă că, în ciuda căderii în păcat, omul și-a păstrat, cu toate modificările care au avut loc după Cădere în viața sa și în mediul său înconjurător, tânjirea după Cel căruia i se aseamănă. Împlinirea omului este posibilă doar prin repotrivirea cu asemănarea sa inițială, dumnezeiască. Dar această repotrivire poate avea loc doar cu ajutorul harului divin. În mod natural și conștient el are anumite tendințe de perfecționare (cultivare), element vizibil în toate tradițiile religioase ale omenirii. Dar sub acțiunea exercitată de *superbia*, termenul latin pentru mândrie, trupul a preluat controlul asupra rațiunii, și a întunecat-o. A determinat-o, de asemenea, să nu mai identifice obiectul adevărat al dorințelor sale, care devin învălmășite (*concupiscentia inordinata*). Rezultă de aici, așa cum am afirmat, că doar prin harul divin, prin intervenția supranaturală a lui Dumnezeu omul poate să acceadă la Divinitate, prin puterea și călăuzirea dumnezeiască. White identifică acest motor, asupra căruia acționează Dumnezeu, în inconștient¹, în timp ce Părintele Stăniloae preferă să îl denumească supraconștient. Supranaturalul devine firesc pentru cel care, prin convertire (*semen gloriae*) intră în procesul (supranatural al) sfințirii. Iar experiența religioasă, în acest caz, constituie „supranaturalul extraordinar” (de Lubac).

Potrivit Epistolei către Evr. 1:1, Dumnezeu „a vorbit în vechime părinților noștri prin prooroci, în multe rânduri și în multe chipuri (πολυμερώς καὶ πολυτρόπως, *polymeros kai polytropos*)”. „Vorbirea”, ca revelație dumnezeiască, este una dintre manifestările harului divin. Toma de Aquino parafrazează aceasta, potrivit lui White, prin „extraordinara bogăție și varietate a metodelor”² prin care s-a exprimat Dumnezeu în cursul istoriei. Iar această varietate de metode poate purta numele generic de **experiențe religioase**.

În consecință, literatura de specialitate care tratează experiența religioasă – interpretată ca o experiență a lui Dumnezeu - este deosebit de vastă, la fel ca diversele forme de manifestare ale experienței religioase în sine. O abordare simplistă a acestui tip de experiență trădează o necunoaștere a fenomenului, la fel de vechi precum lumea în care trăim. Titlul culegerii de prelegeri pe care William Henry le-a ținut la începutul secolului XX, *The Varieties of Religious Experience*, nu reușește să exprime uriașa tipologie a experienței religioase.

¹ White, Victor, *God and the Unconscious...*, p. 78.

² *Ibidem*, p. 111.

Un element al contribuției noastre la cercetarea acestui edificiu impozant constă în analiza mecanismelor prin care experiența religioasă aduce un aport cognitiv care să înlesnească drumul spre *theosis*. Majoritatea autorilor amintesc dimensiunea epistemică a experienței religioase, dar în literatura contemporană se amintește prea puțin de aportul Duhului Sfânt la dezvoltarea acestei dimensiuni. Carența pe care am observat-o, și care face obiectul acestei teze, este cercetarea felului în care *experiența religioasă aduce un aport de cunoaștere a supranaturalului prin intermedierea Duhului Sfânt*, ținând cont de diferitele feluri în care omul acumulează cunoașterea. Fără a respinge sau desconsidera în niciun fel cunoașterea teoretică, am accentuat în studiul nostru aspectul practic al credinței creștine, deoarece *praxis*-ul, și nu *gnosis*-ul, este elementul care confirmă și ridică pe credincios din sub-conștient către supra-conștient, din starea infantilă (sau *debilă*, după unii autori) în cea de maturitate. *Praxis*-ul pare singura modalitate prin care el are posibilitatea de a-și demonstra autenticitatea propriei credințe. Cunoașterea teoretică este suficientă până la un anumit punct. Acesteia trebuie să îi urmeze însă alte tipuri de cunoaștere, cum ar fi cea afectivă și cea experiențială.

În acest demers, am început cu trecerea în revistă a stadiului actual al cercetărilor legate de experiența religioasă. În mod evident, în spațiul european și anglo-saxon există cel puțin trei mari categorii de autori: cei care aparțin tradițiilor majore, catolică și ortodoxă, apoi autorii protestanți, și în final, autorii care nu sunt afiliați religiei creștine, și nici nu au o pregătire teologică creștină. Am observat că taxonomia experienței religioase este, în linii mari, asemănătoare. Cu toții respectă aproape aceleași criterii de clasificare, cu observația că cercetătorii neafiliați religiei creștine par să abordeze experiența religioasă într-un mod mai atrofiat, prin respingerea imensei literaturi produse în milenii de istorie iudeo-creștină. Un Alister Hardy, cel care a înființat Institutul de cercetare a experiențelor „spirituale”, pare să-și fi fundamentat cercetările doar pe înregistrările ultimelor secole, ignorând uriașul aport adus de marile culturi creștine, de care el însuși a beneficiat. Asemănarea taxonomiilor acestora este o dovadă a faptului că experiența religioasă este o caracteristică „naturală”, firească, a umanității, și că Dumnezeu comunică și pe această cale, ca prin orice alte mijloace naturale de care dispune ființa umană. În mod interesant, potrivit anumitor autori (de exemplu Victor White) experiența îi este dată nu celui ireproșabil din punct de vedere moral (*bonitas morum*), ci celui cu o imaginație bogată (*bonitas imaginationis*). Aceasta nu înseamnă, însă, că mortificarea patimilor și întărirea virtuților nu ar avea un rol esențial în scopul ultim al experienței religioase, și anume, unirea cu Dumnezeu. Este importantă echilibrarea acestor enunțuri, pentru o înțelegere mai solidă a fenomenului.

Un accent important am pus pe cercetarea intervenției Duhului Sfânt în experiența religioasă în ansamblu, deoarece rolul Duhului Sfânt este neglijat în literatura seculară. Am trecut în revistă câteva episoade de tip *Erlebnis* relatate de Scriptură, atât în Vechiul cât și în Noul Testament, punând un accent deosebit pe activitatea și perspectiva Apostolului Pavel asupra acestui aspect. Am studiat și experiențele revelatoare, produse de Duhul Sfânt, care aduc, în mod explicit, un aport epistemic suplimentar. Acestea sunt, de fapt experiențe care sunt tratate în mod diferit de cele două tabere aparent „adverse”: cea seculară și cea religioasă. Cea din urmă abordează acest tip de experiențe cu rezerve, considerându-le autentice doar în măsura în care nu se contrazic cu dogma și cu tradiția oficială. Asumarea autenticității lor nu se face „după ureche”, în mod credul, ci printr-un proces amănunțit, elaborat de-a lungul secolelor, de persoane implicate în studierea experienței religioase. Revelația are un loc important în cadrul experienței religioase, pentru că reprezintă modalitatea prin care Dumnezeu descoperă anumite adevăruri care nu pot fi cunoscute prin alte mijloace. Multe dintre principiile creștine pot fi regăsite și în cadrul unor filosofii anterioare stabilizării creștinismului, ca, de exemplu, stoicismul, pentru că acestea au fost elaborate ca urmare a studierii mediului înconjurător, al comportamentului omenesc etc. Iată motivul pentru care un Seneca, de pildă, poate fi considerat un pre-creștin de către cititorii necredincioși, și necreștin de către credincioși. Aceste principii au la bază, deci, raționamente teoretice, apriorice, limitate de puterea de pătrundere a minții umane. Dumnezeu, fiind nelimitat, infinit, oamenii nu pot să Îl înțeleagă cu puterea lor limitată de a raționa. A fost nevoie ca El să dezvăluie anumite aspecte pentru ca mintea omenească să aibă acces la elementele ascunse oamenilor.

Trebuie să mai accentuăm faptul că, în cadrul acestei teze, ne-am concentrat pe experiența „religioasă”, și nu pe cea „spirituală”, deoarece cea dintâi, așa cum am înțeles-o, este mult mai restrictivă, ea referindu-se la credința creștină. A doua reprezintă un spectru mult mai larg, așa cum am văzut în prezentarea diferențelor dintre ele. La fel am procedat și cu alegerea dimensiunii creștine a experienței religioase, nu numai datorită faptului că aceasta ne este mult mai cunoscută, dar și pentru unicitatea ei, dată de harul divin.

Am stabilit până acum că experiența spirituală poate avea loc atât la subiecți creștini, cât și la cei care aparțin altor credințe religioase, deoarece se manifestă prin canale create cu acest scop. De exemplu, este bine cunoscută, și recunoscută ca autentică, intrarea în transă a șamanilor din toate zonele geografice unde aceștia profesează. Acest tip de experiență religioasă este numit de Hulin mistică sălbatică, „*la mystique sauvage*”. Din perspectivă creștină, însă, aceste experiențe religioase sunt privite peiorativ în general, fără a li se acorda vreo importanță, pentru că ele nu servesc scopului ultim, suprem, acela al intrării omului în comuniune cu

Dumnezeu. Aceste experiențe religioase nu posedă nici calitatea (inferioară) de a trezi interesul celui care experiază curățirea de patimi și intrarea sa într-un proces de sfințire, cu scopul apropierii de Creator. Ele sunt doar dovezi ale faptului că experiența religioasă poate fi

a. „naturală”, sau

b. harul dumnezeiesc lucrează peste tot unde oamenii Îi permit, și că anumiți oameni au această înzestrare de a experia forme distincte de lumea naturală.

Bisericele tradiționale recomandă multă prudență, și mai degrabă domolirea entuziasmului, atunci când întâlnim astfel de manifestări. Mai mult decât atât, „pun răul în față”, și examinează fiecare caz pentru început la nivel local, prin liderii spirituali, urmând ca ulterior să fie dezbătut într-o comisie experimentată și expertă în acest domeniu. Scriptura însă nu pare să vină cu recomandări în acest sens. Profetilor le-au fost acceptate mesajele fără să treacă prin aceste filtre. Unui Samuel în tinerețe nu i-a fost pusă la îndoială sursa divină a vocii pe care de mai multe ori a auzit-o. Visele lui Solomon au fost acceptate ca având o sursă dumnezeiască, fără reunirea unui sinod. Preotul Zaharia a fost pedepsit cu lipsa capacității de a vorbi, din cauza necredinței în mesajul angelic, pe când, cu milenii înaintea sa, lui Ghedeon nu i s-a aplicat același tratament. Și totuși, încă din primele etape ale drumului comun al lui Dumnezeu cu poporul evreu, Scriptura recomandă acceptarea cu precauție a statutului de profet, și verificarea minuțioasă a mesajelor considerate profetice. În viața personală a creștinului, un mesaj venit dinafara lumii naturale, confirmat în timp, poate fi considerat supranatural. Se recomandă, și în acest caz, precauție, pentru că este posibil ca un individ neexperimentat să nu aibă capacitatea de a identifica natura sursei mesajelor primite. În ciuda acestor recomandări, entuziasmul și naivitatea îl determină pe om să dorească repetarea experiențelor supranaturale, în ciuda lipsei de experiență, punându-se astfel într-o situație confuză.

Re-formarea credinciosului (Garrigou Lagrange vorbește de trei convertiri) născut din nou (convertit) are o importantă **dimensiune cognitivă**. Scopul acestei noi formări presupune o înlocuire a valorilor sale, și a mijloacelor prin care le obține. Cunoașterea teoretică este esențială pentru acest nou început. Ea reprezintă o obligație pentru orice credincios, deși, din nefericire, prea puțini conștientizează acest lucru. Scopul final terestru al credinciosului ar trebui să fie dezvoltarea unei relații puternice cu Dumnezeu, și cunoașterea cât mai bună a Sa, inclusiv prin experimentarea unor episoade supranaturale. Implicarea credinciosului trebuie să aibă nu doar o dimensiune epistemică, ci și una afectivă. Aceasta din urmă este o poruncă dumnezeiască, formulată în clasicul „*Sema Israel*”. Responsabilitatea omului intrat în procesul reformării reiese din *Parabola talanților*. Stăpânul nu i-a împuternicit pe toți cu aceeași măsură, dar se așteaptă ca toți, fără excepție, să se implice cu seriozitate pentru a înmulți talanții dați.

Cunoașterea teoretică și afectivă reprezintă instrumente pentru ieșirea din starea spirituală astenică, și adoptarea unei atitudini după voia lui Dumnezeu față de lume și societate.

Cunoașterea omului regenerat se îmbogățește și cu o nouă percepție asupra lumii înconjurătoare. Va afla că lumea invizibilă poate avea și actori malefici, care urmăresc să îi compromită destinul etern. Omul credincios își poate îmbunătăți capacitatea de a discerne între actorii buni și cei malefici, între lumea naturală și celelalte, prin cunoaștere. Se știe că există o distanță de netrecut între lumea noastră și lumea lui Dumnezeu. Prima o numesc lumea naturală, iar pe a doua supranaturală, lume unde au acces doar cei cărora Dumnezeu le permite acest lucru. La fel de importantă este și cunoașterea lumii preternaturale, o lume „paralelă” invizibilă, ale cărei „locuitori” au acces la lumea naturală, și la care și oamenii pot să aibă un acces limitat – spre deosebire de lumea supranaturală, la care accesul e permis doar de Dumnezeu. Lumea preternaturală, în accepțiune largă, este o lume înșelătoare, datorită faptului că poate crea iluzia că omul intră în legătură cu agenți binevoitori, și că acest simplu fapt îi poate schimba destinul într-unul favorabil, ceea ce este contrar Scripturii. Scriptura devine pentru aceștia doar una dintre multele căi prin care omul ajunge la cunoașterea desăvârșită, ceea ce, din perspectiva eternității, este o opțiune păguboasă, provenită dintr-o credință falacioasă.

O atenție deosebită am acordat felului în care Duhul Sfânt acționează asupra afectelor. Ele sunt unul dintre mijloacele prin care Duhul influențează **elementele cognitive** ale credinciosului, ale celui „drept” (engl.: *just*). Acesta a fost motivul pentru care am început prin studiul tipurilor de cunoaștere, și modul în care se transmite cunoașterea ne-explicită. Am studiat, în acest sens, „cunoașterea personală” și „cunoașterea tacită”, despre care a vorbit în secolul al douăzecilea de Michael Polanyi, respectiv simțul illativ, propus de Cardinalul Newman, cu un secol înaintea celui dintâi.

Cunoașterea este procesul prin care omul ajunge să înțeleagă într-o mare măsură esența unui lucru, realizând o apropiere cât mai mare față de realitatea acestuia. Adevărul, analizând epistemologia cuvântului grecesc corespunzător (*αλήθεια*, *aleteia*), înseamnă revelarea realității complete, fără ascunderea sau omiterea vreunui lucru.

Cunoașterea poate fi clasificată în mai multe feluri: [1] teoretică, intelectuală, abstractă, elaborată prin rațiune; acest tip de cunoaștere este transmisibilă; [2] cunoaștere experiențială, când ea se asimilează practic; și acest tip de cunoaștere poate fi transmisă; [3] cunoașterea tacită, tot experiențială, dar de această dată elementele care compun cunoașterea sunt greu de comunicat și de transmis; acest tip de cunoaștere este exemplificată clasic, în literatura epistemologică, prin mersul cu bicicleta sau recunoașterea facială (aceasta din urmă poate fi

realizată prin metodele specifice inteligenței artificiale, dar nu în cazul oamenilor); [4] cunoașterea afectivă (*cognitio affectiva*), acumulată prin acțiunea asupra afectelor umane.

Am ținut cont și de aspectul mai puțin dezbătut a rolului de învățător direct (în limba latină *magister*, în ebraica modernă מורה, *moreh*, în engleză *teacher*) pe care îl are Dumnezeu. De obicei se subînțelege, fără o exegeză solidă, că mijlocul prin care are loc transferul epistemic este cea a Scripturii, prin Legea Lui, însă am văzut că există mai multe referințe, vetero- și neo-testamentare, din care reiese clar, analizând lingvistic textele, că Dumnezeu îl învață în mod direct pe credincios.

Cardinalul Newman consideră că pe parcursul acestui drum spiritual, omul este ajutat de un așa-numit simț illativ. Acesta îl ajută să aleagă întotdeauna direcția spirituală favorabilă, corectă, fără să se bazeze pe silogisme. Deoarece este un drum individual, și prea puțini se află sub „comanda” unui conducător spiritual, simțul illativ preia rolul acestui conducător spiritual, și îl călăuzește pe credincios în direcția spirituală potrivită. Datoria credinciosului, pe lângă faptul că trebuie să dobândească cunoaștere religioasă, este și aceea de a înțelege și de a-și cultiva acest simț. Teoria simțului illativ nu este nici recunoscută, și nici apreciată pe scară largă. Acest simț poate fi confundat cu vocea conștiinței, dar, potrivit lui Newman, aceasta ar fi o greșală. Simțul illativ este o cale de mijloc, care, sub influența Duhului Sfânt, folosește atât partea rațională, logică, a credinciosului, cât și pe cea afectivă. El pare să fie un simț subiectiv, personal, fără să țină cont neapărat de opinia generală informată (dar de care trebuie să fie conectată), și are nevoie de o bază epistemică bogată pentru a nu ajunge la concluzii greșite. Dar simțul illativ are și un caracter comunitar, fiind elementul care determină diferențele dintre diverse grupuri de oameni, care, în esență, au aceeași credință, dar diferă în anumite aspecte referitoare la percepția adevărului. Rolul simțului illativ, așa cum l-am perceput în cadrul cercetării noastre, este, în primul rând, cel de asistență a evaluării autenticității experienței religioase, și, apoi, de extragere a informațiilor culese cu această ocazie. Acest simț îl ghidează pe credincios în dificila misiune de a identifica sursa și calitatea experienței religioase.

Am trecut, apoi, la **studiul propriu-zis al afectelor**, pregătind terenul pentru ceea ce am văzut că literatura epistemologică denumeste *cognitio affectiva*. În ceea ce privește afectele, se observă un reviriment al cercetării acestora, în special în SUA. Dacă ele erau un element obișnuit până la Jonathan Edwards, afectele aproape că a fost necesar să fie reinventate la sfârșitul secolului al XX-lea. Prin puținele studii recente apărute în legătură cu ele, autorii au ajuns la stadiul în care au reușit să definească afectele, și să stabilească diferența dintre ele și sentimentele și dispozițiile sufletești.

Am considerat că este potrivită cercetarea afectelor în combinație cu cunoașterea, pentru că aportul epistemic al experiențelor religioase este realizat în combinație cu afectele. Cu alte cuvinte, cunoașterea explicită, din Scriptură, este completată, așa cum s-a observat, prin elementele afective. Misticii sunt, cu precădere, cei care au relatat faptul că prin trăirile lor religioase au avut experiențe sinestezice, cu care și-au îmbogățit cunoașterea.

Am observat importanța trecerii de la aparențe, de la învățarea teoretică, intuitivă, prin rațiune, la fapte, la ceea ce există în mod concret. Cu alte cuvinte, am omis categoria „cunoscătorilor miturilor” (μυθικώς σοφίζομενος, *mythikos sophizomenos*) și am cercetat pe cei care cunosc din experiență și sunt capabili să demonstreze cunoașterea lor (αποδείξεως, *apodixeos*). Este o trecere de la cunoașterea imaginativă, populară, apriorică, teoretică (δόξα, *doxa*), la o cunoaștere universală și sigură (επιστήμη, *episteme*).³

Pentru a clarifica felul în care Duhul Sfânt lucrează prin experiența religioasă, am considerat esențial să stabilim cadrul în care, din perspectiva creștină, putem elabora acest demers. În acest scop, am enunțat câteva principii fundamentale:

[1] Am vorbit doar despre credința creștină, și nu despre religii în general. Potrivit religiei creștine, omul credincios este regenerat, și prin acest fapt are o calitate specială. Virtuțile teologale infuzate de Duhul Sfânt (credința, nădejdea și dragostea) sunt străine omului natural. Harul care ne unește cu Dumnezeu este considerat superior profetirii, minunilor sau altor dovezi ale intervenției divine.⁴ Este vorba de minunea supranaturală a nașterii din nou, dintr-o sămânță care produce viața adevărată.⁵

[2] Acest principiu conduce la constatarea că viața credinciosului creștin devine în esența ei una supranaturală. În acest context, experiența religioasă poate fi considerată ca „extraordinarul supranaturalului”. Credinciosul efectuează activități curente care aparțin de domeniul supranaturalului. De pildă, rugăciunea este o comunicare cu Dumnezeu, care aparține domeniului supranatural. Orientarea valorilor creștinului, de asemenea, se schimbă de pe concentrarea asupra lumii naturale spre cea supranaturală. Mortificarea viciilor (dezpățimirea) și străduința către dezvoltarea virtuților este tot o manifestare a naturii supranaturale a noii naturi a credinciosului (Fil. 3:20⁶).

³ *Ibidem*, p. 92.

⁴ „Umblați dar după darurile cele mai bune. Și vă voi arăta o cale nespus mai bună” (1 Cor. 12:31).

⁵ „Fiindcă ați fost născuți din nou nu dintr-o sămânță, care poate putrezi, ci dintr-una care nu poate putrezi, prin Cuvântul lui Dumnezeu, care este viu și care rămâne în veac” (1 Pt. 1:23).

⁶ „Dar cetățenia noastră este în ceruri, de unde și așteptăm ca Mântuitor pe Domnul Isus Hristos” (Fil. 3:20).

[3] Scopul vieții „supranaturale” a creștinului este *theosis*, „îndumnezeirea”, unirea cu Dumnezeu, din perspectiva ortodoxă, sau *visio Dei*, viziunea beatifică, vederea lui Dumnezeu, fericirea supremă de care are parte credinciosul, din perspectiva tradiției romane. *Theosis* poate avea loc *in via* (în timpul vieții pământești), dar cu siguranță se va întâmpla *in patria* (în viața veșnică), și este rezultatul unui proces considerat obligatoriu, pentru a ieși din faza de retardare spirituală. Procesul de sfințire presupune în mod obligatoriu deținerea celor trei virtuți teologale: credința, nădejdea și dragostea. Aceste sunt virtuți „infuzate”, imposibil de atins prin mijloace naturale.

[4] Unirea sau vederea lui Dumnezeu, în mod obișnuit, sau la persoanele obișnuite, pot avea loc în viața pământească în mod episodic, prin întrezăriri, străfulgerări, licăriri (engl. *glimpses*), sau în vise. La creștinii mistici, însă, se crede că contactul cu Dumnezeu poate fi constant și neîntrerupt.

Am amintit mai sus de *cognitio affectiva*, adică cunoașterea experimentală a adevărului și a lui Dumnezeu. Cunoașterea seacă, teoretică, neînsoțită de o implicare sau asumare afectivă, este caracteristică aceluia grup de indivizi care dovedesc o plăcere intelectuală față de supranatural. Este important de accentuat faptul că și o implicare exclusiv emoțională în experiențele religioase este la fel de falacioasă fără un fundament dogmatic solid. Reamintim aici cei trei vectori care asigură, în mod teoretic măcar, autenticitatea unei experiențe religioase în Duhul: *orthodoxia*, adică fundamentul dogmatic corect, *ortopraxia*, adică implicarea afectivă corespunzătoare, și *ortopraxia*, adică, în perspectivă creștină, ascultarea de Cuvântul lui Dumnezeu, sau supunerea față de Voia lui Dumnezeu. În condițiile acestea, afectele izvorâte dintr-un spirit renăscut și reformat după tiparul Duhului, pot aduce un aport epistemic, prin adoptarea aspectelor duhovnicești ale modelului oricărui credincios, care este Hristos Domnul.

Prin cunoașterea afectivă credinciosul nu își însușește informații teoretice⁷, ci învață în mod practic, prin experiență și senzații, despre iubire, bunătate, facere de bine, înțelepciune, respingerea pornirilor păcătoase etc. Procesul acesta trece prin diferite faze: imitarea lui Dumnezeu, însușirea naturii dumnezeiești, armonizarea cu Hristos etc.

Experiența religioasă și cunoașterea afectivă trebuie așezate în cadrul unui proces de sfințire „supranatural”, care depășește granițele începătoare și simpliste ale mortificării patimilor. Cultivarea unor afecte sfinte este posibilă doar prin atingerea unei con-naturalități cu Dumnezeu, prin Duhul Sfânt din om. Con-naturalitatea este și condiția esențială pentru

⁷ Rotaru, Ioan-Gheorghe, „Valences of Education”, în *Proceedings of the 24th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities*, August 15-16, 2021, Princeton, NJ, United States of America, p. 190-196.

îndumnezeire, iar ceea ce o garantează este starea de *afflatus*. Cu alte cuvinte, individul intră într-un proces supranatural și epistemologic neîntrerupt, care are ca fundație starea de *afflatus*, prin care i se garantează con-naturalitatea, pentru atingerea punctului final, *summum bonum*, maxima sa încântare, starea de *theosis*.

BIBLIOGRAFIE

- Abernethy, Andrew, „God as Teacher in Psalm 25”, în *Vetus Testamentum*, Vol. 65, nr. 3, 2015, p. 339-351.
- Abraham, William J., *The divine inspiration of Holy Scripture*, Oxford New York Toronto, Oxford University Press, 1981.
- Abraham, William J., *The Oxford Handbook of the Epistemology of Theology*, Oxford, Oxford University Press, 2017.
- Abraham, William J., „Religious Experience and Apologetics”, în *Journal of the Irish Christian Study Centre*, Vol. 1, 1983, p. 84-93.
- Achtemeier, Paul J., *Jesus and the Miracle Tradition*, Eugene Or., Cascade, 2008.
- Adam, Alexander, *A Compendious Dictionary of the Latin Tongue for the Use of Public Seminaries, and of Private Students*, London, T. Cadell and W. Davies, 1805.
- Alexander, Paul, *Signs & Wonders. Why Pentecostalism Is the World's Fastest-Growing Faith*, San Francisco, CA, Jossey-Bass, 2009.
- Allen, R. E., *Plato, Ion, Hippias Minor, Laches, Protagoras*, New Haven and London, Yale University Press, 1996.
- Alston, William P., *Perceiving God, the Epistemology of Religious Experience*, Cornell University Press, 2017.
- Altuntuğ, Kamile, „Traditional Practices of Mothers in the Postpartum Period: Evidence from Turkey”, în *African Journal of Reproductive Health / La Revue Africaine De La Santé Reproductive*, vol. 22, nr. 1, 2018, p. 94–102.
- Astley, Jeff, *SCM Study guide to Religious and Spiritual Experience*, London, UK, SCM Press, 2020.
- Augustin, *Despre Cetatea lui Dumnezeu*, București, Editura Științifică, 1998.
- Augustin, *Confesiuni*, București, Editura Humanitas, 2018.
- Archimandrite Zacharias, *The hidden man of the heart (1 Peter 3:4), The cultivation of the heart in Orthodox Christian Anthropology*, Essex UK, Mount Tabor Publishing, 2013.
- Aristotel, *Metafizica*, București, Editura Humanitas, 2007.

Aquino, Frederick D., *Communities of Informed Judgment. Newman's Illative Sense and Accounts of Rationality*, Washington (D.C.), Catholic University of America Press, 2004.

Bates, Matthew W., *Hermeneutics of The Apostolic Proclamation*, Baylor University Press, 2019.

Bates, Matthew W., *The birth of the Trinity. Jesus, God, and spirit in New Testament and early Christian interpretations of the Old Testament*, Oxford, Oxford University Press, 2016.

Beale, Gregory K., *A New Testament biblical theology. The unfolding of the Old Testament in the New*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2012.

Beale, G. K., „The Old Testament Background of Paul's Reference to the Fruit of the Spirit in Galatians 5:22”, în *Bulletin for Biblical Research*, 15, nr. 1, 2005, p. 1-38.

Benedict al XVI-lea, *Cuvântul lui Dumnezeu. Scriptură - tradiție – magisteriu*, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2018.

Benz, Peter, *Experience Design: Concepts and Case Studies*, London, England, Bloomsbury Academic, 2020.

Berger, Adolf, „Encyclopaedic Dictionary of Roman Law”, în *Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Part 2*, Philadelphia, 1953.

Berkouwer, G.C., *Holy Scripture. Studies in Dogmatics*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1982.

Biblia, traducerea Cornilescu cu explicații, Berlin, Ohio, USA, Editura Christian Aid Ministries, 1998.

Blum, Jason, „Radical Empiricism and the Unremarkable Nature of Mystic Ineffability”, în *Method & Theory in the Study of Religion*, nr. 3, 2012, p. 201-219.

Boersma, Hans, *Seeing God. The Beatific Vision in Christian Tradition*, W. B. Eerdmans Pub Co., 2022.

Boersma, Hans, *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology. A Return to Mystery*, Oxford, Oxford University Press, 2012.

Bremmer, Jan, *The Early Greek Concept of the Soul*, Guildford, Surrey, Princeton University Press, 1983.

Bruner, Frederick Dale, *A Theology of the Holy Spirit. The Pentecostal Experience and the New Testament Witness*, Unicoi, Tenn., Trinity Foundation, 2001.

Bussanich, John, and Nicholas D. Smith, *The Bloomsbury Companion to Socrates*, London, Bloomsbury, 2015.

Butchvarov, Panayot, *The Concept of Knowledge*, Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1970.

Buzalic Alexandru, „Metodologia cercetării teologice și pluralismul legitim școlilor teologice”, în *Studia Universitatis Babeș – Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, Anul LIV, 2009, p. 13-28.

Calmet, Augustin, Scipione Maffei, *Traité Sur Les Apparitions Des Esprits, Et Sur Les Vampires, Ou Les Revenants de Hongrie, de Moravie, &c.*, Senones, Pariset, 1759.

Cardeña, Etzel, Steven J. Lynn, și Stanley Krippner, *Varieties of Anomalous Experience. Examining the Scientific Evidence*, Washington, D.C., 2014.

Chung, Paul S., Kyöng-jae Kim, și Veli-Matti, Kärkkäinen, *Asian Contextual Theology for the Third Millennium. A Theology of Minjung in Fourth-Eye Formation*, Cambridge, James Clarke & Co, 2010.

Cohen, N. J., „Shekhinta ba-galuta: a Midrashic response to destruction and persecution”, în *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, nr. 13, 1982, 147–159.

Coman, Constantin, *Despre vederea lui Dumnezeu*, București, Editura Bizantină, 2016.

Comblin, José, *The Holy Spirit and Liberation*, Eugene, Oregon, Wipf & Stock, 2004.

Cornwell, John, *Philosophers and the Gods. At the Frontiers of Faith and Reason*, London, Continuum, 2009.

Congar, Yves, *I Believe in the Holy Spirit*, New York, Crossroad Publishing Co, 1997.

Cook, Bernard, *Power and the Spirit of God Toward an Experience-Based Pneumatology, Toward an Experience-Based Pneumatology*, Oxford, Oxford University Press, USA, 2008.

Coolman, Boyd Taylor, *Knowing God by Experience. The Spiritual Senses in the Theology of William of Auxerre*, Washington DC, Catholic University of America Press, 2016.

Coulter D. M., „The whole gospel for the whole person. Ontology, affectivity, and sacramentality”, în *Pneuma*, nr. 35, 2013, p. 157-161.

Culianu, Ioan Petru, *Eros și magie în renaștere*, Iași, Editura Polirom, 2015.

Culianu, Ioan Petru, *Experiențe ale extazului. Extaz, ascensiune și povestire vizionară din elenism până în Evul Mediu*, București, Editura Nemira, 1998.

Cross, Terry L., „The Divine-Human Encounter: Towards a Pentecostal Theology of Experience”, în *Pneuma*, nr. 31, 2009, p. 3-34.

Davis, Caroline Franks, *The Evidential Force of Religious Experience*, Oxford, Clarendon Press, 1999.

Dewey, John, *Experience and Education*, New York, Free Press, 2015.

Dogmatic constitution on divine revelation dei verbum solemnly promulgated by his holiness Pope Paul VI on November 18, 1965, https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651118_dei-verbum_en.html, accesat pe data de 20 octombrie 2022.

Donnelly, P. J., „The Supernatural”, în *The Review of Politics*, Vol. 10, nr. 2, p. 226-232.

Donnelly, P. J., „The Surnaturel of P. Henri de Lubac”, în *Proceedings of the Catholic Theological Society of America*, 3, p. 109-120.

Dunn, James D. G., *Baptism in the Holy Spirit. A Re-Examination of the New Testament Teaching on the Gift of the Spirit in Relation to Pentecostalism Today*, London, SCM Press, 1977.

Dunn, James D. G., *Jesus and the Spirit, A Study of the Religious and Charismatic Experience of Jesus and the First Christians as Reflected in the New Testament*, Grand Rapids (Mich.), William B. Eerdmans, 1997.

Dunn, James D. G., „2 Corinthians iii. 17—The Lord is the Spirit”, în *The Journal of Theological Studies, New Series*, 21, nr. 2, 1970, p. 309-320.

Dunn, James D. G., *Romans 9-16*, Nashville, Thomas Nelson, 2003.

Dulles, Avery, *Models of Revelation*, Garden City, New York, Doubleday, 1983.

Edwards, Jonathan, *A Treatise Concerning Religious Affections in Three Parts*, Norderstedt, Hansebooks GmbH, 2019.

Edwards, Tryon, și C. N. Catrevas, *The New Dictionary of Thoughts. A Cyclopaedia of Quotations from the Best Authors of the World, Both Ancient and Modern, Alphabetically Arranged by Subjects*, New York, StanBook, Inc, 1977.

Ekkekakis, Panteleimon, *The Measurement of Affect, Mood, and Emotion. A Guide for Health-Behavioural Research*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

Eliade, Mircea, *Mituri, vise și mistere*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010.

Emmons, Charles F., Paranormal Beliefs. Functional Alternatives to Mainstream Religion, în *Review of Religious Research*, 22, nr. 4, 1981, p. 301-312.

Endean, Philip, *Karl Rahner and Ignatian Spirituality*, Oxford, Oxford University Press, 2001.

Fee, Gordon D, *God's Empowering Presence. The Holy Spirit in the Letters of Paul*, Peabody, Mass., Hendrickson Publishers, 1995.

- Fields, Stephen, „Image and Truth in Newman's Moral Argument for God”, în *Louvain Studies*, Vol. 24, nr. 3, 1999, p. 191-210.
- Fischel, Henry A., „The uses of sorites (climax, gradatio) in the Tannaitic period”, în *Hebrew Union College Annual*, Vol. 44, 1973, p. 119-151.
- Froget, Barthelemy, *The Indwelling of the Holy Spirit in the Souls of the Just*, Westminster, Maryland, The Newman Press, 1952.
- Galloway, A. D., „Saving Knowledge”, în *Religious Studies*, Vol. 3, nr. 2, 1968, p. 555-559.
- Garrigou-Lagrange, Reginald, *The three ages of the interior life. Prelude of eternal life*, London, England, Catholic Way Publishing, 2014.
- Garrigou-Lagrange, Reginald, *Cele trei conversiuni și cele trei căi*, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2006.
- Gavrilyuk, Paul L., și Sarah Coakley, *The Spiritual Senses. Perceiving God in Western Christianity*, 2014.
- Gelpi, Donald L., *God Breathes the Spirit in the World*, Wilmington, Del, M. Glazier, 1988.
- Gelpi, Donald L., *The Turn to Experience in Contemporary Theology*, New York, Paulist Press, 1994.
- Gelpi, Donald L., *Varieties of Transcendental Experience. A Study in Constructive Postmodernism*, Eugene, Or., Wipf & Stock Publishers, 2007.
- Giannaras, Hristos, *Postmodern Metaphysics*, Brookline, Mass., Holy Cross Orthodox Press, 2005.
- Ginter, Mark E., „The Holy Spirit and Morality. A Dynamic Alliance”, în *CTSA Proceedings*, 51, 1996, p. 165-179.
- Gothóni, René, „Religio and Superstitio Reconsidered”, în *Archiv Für Religions psychologie/ Archive for the Psychology of Religion*, Vol. 21, nr. 1, 1994, p. 37-46.
- Gowan, Donald E., *Eschatology in the Old Testament*, Edinburgh, T & T Clark, 2000.
- Guiley, Rosemary Ellen, *Harper's Encyclopaedia of Mystical and Paranormal Experience*, San Francisco, Harper, 1991.
- Gunkel, Hermann, Roy A. Harrisville, and Hermann Gunkel, *The influence of the Holy Spirit according to the popular view of the apostolic age and the teaching of the apostle Paul; a Biblical-theological study*, Philadelphia Fortress Press, 1979.
- Grassi, Joseph A., „Emmaus revisited (Luke 24,13-35 and Acts 8,26-40)”, în *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 26, nr. 4, 1964, p. 463-67.

- Grech, Prosper, „2 Corinthians 3:17 and the Pauline doctrine of conversion to the Holy Spirit”, în *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 17, nr. 3, 1955, p. 420-437.
- Green, Gene, *Jude and 2 Peter. Baker Exegetical Commentary on the New Testament*, Grand Rapids, Mich., Baker Academic, 2013.
- Greenfield, Susan, *Mind Change. How Digital Technologies Are Leaving Their Mark on Our Brains*, eBook, 2015.
- Hadot, Pierre, *Studii de filosofie antică*, Arad, Editura Sf. Nectarie, 2010.
- Hadot, Pierre, and Michael Chase, *Philosophy as a Way of Life*, Malden, MA, Oxford, UK, Victoria, Australia, Blackwell Publishing, 2013.
- Hardy, Alister, *The Spiritual Nature of Man. A Study of Contemporary Religious Experience*, Lampeter, Religious Experience Research Centre, 2006.
- Harrison, P., „Original Sin and the Problem of Knowledge in Early Modern Europe”, în *Journal of the History of Ideas*, Vol. 63, nr. 2, 2002, p. 239–259.
- Hanich, Julian, Daniel Fairfax, and Jean-Pierre Meunier, *The Structures of the Film Experience*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2019, p. 14-30.
- Hanson, A., „Theophanies in the Old Testament and the Second Person of the Trinity. A piece of early Christian speculation”, în *Hermathena*, nr. 65, 1945, 67–73.
- Hay, David M., și E. Elizabeth Johnson, *Pauline theology. Volume III. Romans*, Minneapolis, Fortress Press, 2002.
- Hatch, Nathan O., și Harry S. Stout, *Jonathan Edwards and the American Experience*, New York, Oxford University Press, 2011.
- Hick, John, *Faith and Knowledge*, London, Fontana, 1974.
- J. August Higgins, „The Aesthetic Foundations of Religious Experience in the Writings of Jonathan Edwards and Ralph Waldo Emerson”, în *American Journal of Theology & Philosophy* Vol. 38, nr. 2-3, 2017, p. 152-166.
- Hildebrandt, Wilf, *An Old Testament Theology of the Spirit of God*, Eugene, Oregon, Wipf & Stock, 2019.
- Hill, P. C., and R. W. Hood, „Affect, Religion, and Unconscious Processes”, în *Journal of Personality*, Vol. 67, 1999, p. 1015-1046.
- Hood, Ralph W., *Dimensions of Mystical Experiences. Empirical Studies and Psychological Links*, Amsterdam, Rodopi, 2002.
- Honeygosky, Stephen R., *Religion & Spirituality. Bridging the Gap*, New London, CT, Twenty-Third Publications, 2006.

Hölkeskamp, Karl-J., *Reconstructing the Roman Republic. An ancient Political Culture and Modern Research*, Princeton, Princeton University Press, 2010.

Huss, Boaz, *The Mystification of the Kabbalah and the Modern Construction of Jewish Mysticism*, <https://in.bgu.ac.il/en/heksherim/2008/Boaz-Huss.pdf>, accesat la data de 14 martie 2021.

Hulin, Michel, *La mystique sauvage. Aux antipodes de l'esprit*, Paris, Puf, 2014.

Iyadurai, Joshua, „Religious Conversion. A Psychospiritual Perspective”, în *Transformation*, 31, nr. 3, 2014, p. 189-193.

Jaffé, Aniela, Carl Gustav Jung, *Apariții de spirite și semne prevestitoare. O interpretare psihologică*, București, Editura Humanitas, 1999.

James, William, *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*, New York, Snova, 2019.

Jung, C. G., *Amintiri, vise, reflecții*, București, Editura Humanitas, 2020.

Kärkkäinen, Veli-Matti, *Pneumatology. The Holy Spirit in Ecumenical, International, and Contextual Perspective*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2018.

Kärkkäinen, Veli-Matti, *The Spirit in the World. Emerging Pentecostal Theologies in Global Contexts*, Grand Rapids, Mich., Eerdmans, 2009.

Keener, Craig S., *Miracles. The Credibility of the New Testament Accounts*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2012.

Keener, Craig S., *Acts. An Exegetical Commentary*, Grand Rapids, Michigan, Baker Academic, 2012.

Keener, Craig S., *Spirit hermeneutics. Reading scripture in light of Pentecost*, Grand Rapids, Eerdmans, 2016.

Kellenberger, James, *Religious Revelation*, Cham Palgrave Macmillan, 2021.

Kim Alan, „Varieties of Moral Experience. Cephalic Erlebnis and Odyssean Erfahrung”, în *The Southern Journal of Philosophy*, Vol. XLIII, 2005, p. 41-49.

Kittel, Gerhard, (ed.), *Theological Dictionary of the New Testament*, Grand Rapids, Mich., Eerdmans, 2006.

Krauss, Samuel, „The Jewish rite of covering the head”, în *Hebrew Union College Annual* 19, 1945, p. 121-168.

Lackey, Jennifer, and Ernest Sosa, *The epistemology of testimony*, Oxford, Clarendon, 2006.

Latourelle, René, and Fisichella, Rino, *Dictionary of Fundamental Theology*, New York, Crossroad, 1994.

Le Brun, Guillaume, Louis, et Richard-Gontran Lallemand, *Dictionnaire universel François et Latin, tiré des meilleurs auteurs, dédié à Monseigneur le Duc de Bourgogne*, Rouen, Richard Lallemand, 1770.

Leeming, David A., *Encyclopaedia of Psychology and Religion*, Cham, Springer International Publishing, Imprint Springer, 2020.

Léon-Dufour, Xavier, *Vocabular de teologie biblică*, București, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2001.

Levison, John R., *Inspired. The Holy Spirit and the Mind of Faith*, Grand Rapids, Michigan, Cambridge, England, William B. Eerdmans Publishing Company, 2013.

Levison, John R., *The spirit in first century Judaism*, Leiden, E.J. Brill, 2008.

Thijs, Lijster, *All Reification Is a Forgetting. Benjamin, Adorno, and the Dialectic of Reification. The Spell of Capital. Reification and Spectacle*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2016.

Löfgren, Orvar, *On Holiday. A History of Vacationing*, Berkeley, University of California Press, 2002.2

Lubac, Henri, *Misterul supranaturalului*, Iași, Editura Sapientia, 2009.

Macy, Jonathan Edward Gordon, *In the Shadow of His Wings. The Pastoral Ministry of Angels Yesterday, Today, and for Heaven*, Cambridge, Lutterworth Press, 2011.

Măcelaru Marcel, „Human flourishing – a theological perspective”, în *Happiness Through Education*, București, Editura didactică și pedagogică, 2014, p. 233-236.

Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, Traducere din greaca veche, studiu introductiv, note și indici de Cristian Bejan, București, Editura Humanitas, 2018.

Maritain, Jacques, *The Degrees of Knowledge*, New York, Charles Scribner's Sons, 1959.

Maritain, Jacques, *The Range of Reason*, New York, Charles Scribner's Sons, 1960.

McKenzie, John L., „Knowledge of God in Hosea”, în *Journal of Biblical Literature* 74, nr. 1, 1955, p. 22-27.

Menzies, William W., and Robert P. Menzies, *Spirit and Power. Foundations of Pentecostal Experience. A Call to Evangelical Dialogue*, Grand Rapids, Mich., Zondervan, 2000.

Meeks, W. A., „The Man from Heaven in Johannine Sectarianism”, în *Journal of Biblical Literature*, Vol. 91, nr. 1, 1972, p. 44–72.

Merchant, Carolyn, *Autonomous Nature. Problems of Prediction and Control from Ancient Times to the Scientific Revolution*, New York, Routledge, 2016.

- Miquel, Pierre, *Le vocabulaire de l'expérience spirituelle dans la tradition patristique grecque du 4. au 14. siècle*, Paris, Beauchesne, 1989.
- Mills, Watson E., *Acts and Pauline Writings*, Macon, GA, Mercer University Press, 1997.
- Moleski, Martin X., *Personal Catholicism. The Theological Epistemologies of John Henry Newman and Michael Polanyi*, Washington, D.C., Catholic University of America Press, 2000.
- Moltmann, Jurgen, *The Spirit of Life. A Universal Affirmation*, Minneapolis, Minn., Fortress Press, 1993.
- Moser, Paul K., *Understanding Religious Experience. From Conviction to Life's Meaning*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2020.
- Moser, Paul K., *The Elusive God. Reorienting Religious Epistemology*, Cambridge University Press, 2009.
- Moyise, Steve, and M. J. J. Menken, *Isaiah in the New Testament*, London, T & T Clark, 2005.
- Moyise, Steve, *Paul and Scripture*, London, SPCK, eBook, 2011.
- Moyise, Steve, *Jesus and Scripture*, London, SPCK, eBook, 2011.
- Moyise, Steve, *The Old Testament in the New. An introduction*, SPCK, eBook, 2017.
- Munk, Linda, „His Dazzling Absence. The Shekinah in Jonathan Edwards”, in *Early American Literature*, vol. 27, nr. 1, University of North Carolina Press, 1992, p. 1–30.
- Neumann, Peter D., *Pentecostal Experience. An Ecumenical Encounter*, Eugene, Pickwick Publications, 2012.
- Netland, Harold A., *Religious Experience and the Knowledge of God*, Grand Rapids, MI, Baker Academic, 2022.
- New Catholic Encyclopaedia, Vol. 11*, Detroit, Thomson/Gale, 2003.
- New Catholic Encyclopaedia, Vol. 12*, Detroit, Thomson/Gale, 2003.
- New Catholic Encyclopaedia, Vol. 13*, Detroit, Thomson/Gale, 2003.
- Newman, John Henry, *An Essay in Aid of a Grammar of Assent*, London, Burns and Oates, 1874.
- Newman, John Henry, and Dave Armstrong, *The Quotable Newman. A Definitive Guide to His Central Thoughts and Ideas*, Manchester, Sophia Institute Press, 2012.
- Nickl, Peter, *Affectus & Intellectus. A Medieval Point of View*, Philosophy Study, July 2015, Vol. 5, Nr. 7, 349-355.

- Noel, Franc Jos., *Nouveau dictionnaire français-latin et latin-français, composé sur le plan du Dictionnaire latin-français du même auteur*, Paris, Normant, 1822.
- Nordell, P. A., „The Old Testament Doctrine of the Spirit of God”, în *The Old Testament Student*, vol. 4, nr. 10, 1885, p. 433–444.
- Oakes, Robert, „Religious Experience, Sense-Perception and God's Essential Unobservability”, în *Religious Studies*, Vol. 17, nr. 3, 1981, p. 357-367.
- O'Collins, Gerald, „A Neglected Source for the Theology of Revelation”, în *Gregorianum* 57, nr. 4, 1976, p. 757-768.
- O'Collins, SJ, Gerald, *Revelation. Toward a Christian Theology of God's Self-Revelation*, New York, Oxford University Press, 2018.
- O'Collins, Gerald, *Rethinking Fundamental Theology. Toward a New Fundamental Theology*, Oxford, Oxford University Press, 2011.
- Oprean, Daniel, *Teologia vieții spirituale în gândirea lui Dumitru Stăniloae. O perspectivă evanghelică*, Cluj-Napoca, Risoprint, 2021.
- O'Sullivan, „Henri de Lubac's Surnaturel: An Emerging Christology”, în *The Irish Theological Quarterly*, 72, 1, 2007, p. 3-31.
- Ovadia, Asher and Sonia Mucznik, „Deisidaimonia, Superstitio and Religio. Graeco-Roman, Jewish and Early Christian Concepts”, în *Liber Annuus*, Vol. 64, 2014, p. 417-440.
- Pascal, Blaise, *Pensées and other writings*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2008.
- Patapievici, Horia-Roman, *Omul recent. O critică a modernității din perspectiva întrebării „Ce se pierde atunci când ceva se câștigă?”*, București, Editura Humanitas, 2008.
- Parker, Charles Pomeroy, „Sacer Intra Nos Spiritvs”, în *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 17, 1906, p. 149-160.
- Parker, Simon B., „Possession Trance and Prophecy in Pre-Exilic Israel”, în *Vetus Testamentum*, Vol. 28, nr. 3, 1978, p. 271-285.
- Partridge, E., *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*, Abingdon, Oxon, Taylor and Francis, 2006.
- Perry, David, *Spirit Baptism. The Pentecostal Experience in Theological Focus*, Leiden, Boston, Brill, 2017.
- Plantinga, Alvin, and Michael Tooley, *Knowledge of God*, Malden, Oxford, Blackwell Publishing, 2010.
- Platon, *Phaidros. Traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu*, București, Editura Humanitas, 2011.

- Platon, *Opera integrală, Vol. 1, Traducere, introducere generală, introduceri și note de Andrei Cornea*, București, Editura Humanitas, 2021.
- Polanyi, Michael, *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.
- Polanyi, Michael, *The Tacit Dimension*, Illinois, The University of Chicago Press, 2013.
- Porter, Stanley E., *As it is written, studying Paul's use of Scripture*, Leiden, Brill, 2009.
- Porter, Stanley E., *Biblical hermeneutics. Five Views*, Downers Grove, Ill., IVP Academic, 2012.
- Porter, Stanley E., *Dictionary of biblical criticism and interpretation*, London, Routledge, 2009.
- Proudford, Wayne, *Religious Experience*, Berkeley, University of California Press, 2001.
- Provence, Thomas E., „Who Is Sufficient for These Things, An Exegesis of 2 Corinthians 2:15-3:18”, în *Novum Testamentum*, Vol. 24, nr. 1, 1982, p. 54-81.
- Rahner, Karl, *Spirit in the World*, New York, Continuum, 1994.
- Rankin, Marianne, *An Introduction to Religious and Spiritual Experience*, London, Continuum, 2009.
- Riddle, J. E., *Young Scholar's Latin-English Dictionary*, London, Brown Green and Longman's Forgotten Books, 2016.
- Rist, John M., *Augustine. Ancient Thought Baptized*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- Rosemont, Henry, *Rationality and Religious Experience. The Continuing Relevance of the World's Spiritual Traditions*, Chicago, Illinois Open Court, 2001.
- Rotaru, Ioan-Gheorghe, „Valences of Education”, în *Proceedings of the 24th International RAIS Conference on Social Sciences and Humanities*, August 15-16, 2021, Princeton, NJ, United States of America, p. 190-196.
- Russell JF, „The Theology of Revelation. Avery Dulles, S.J. and Gabriel Moran”, în *Irish Theological Quarterly*, Vol. 54, Nr. 1, 1988, p. 21-40.
- Salvesen, Alison, and Timothy Michael Law, *The Oxford handbook of the Septuagint*, Oxford, Oxford University Press, 2021.
- Samuels, Andrew, *Jung and the Post-Jungians*, Routledge, 1986.
- Sbalchiero, Patrick, *Dicționar al miracolelor și al extraordinarului creștin*, Iași, Editura Sapientia, 2009.
- Schner, George P., „The Appeal to Experience”, în *Theological Studies* Vol. 53, 1992.

Schulte, Patricia M., „Echoes across generations”, în *Peter Wall Institute for Advanced Studies*, 2018, p. 57–64.

Scoggin, Gilbert C., „Saul among the Prophets”, în *The Classical Journal* 12, nr. 5, 1917, p. 289-292.

Sesboüé, Bernard, „Le surnaturel chez Henri de Lubac. Un conflit autour d'une théologie”, în *Revue des Sciences Religieuses*, RSR Vol. 80, nr. 3, 1992, p. 373-408.

Seneca, *Scrisori către Luciliu, Traducere și note de Gheorghe Guțu*, București, Editura Humanitas, 2020.

Shantz, Colleen, *Paul in Ecstasy. The Neurobiology of the Apostle's Life and Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Smith, James K. A., *Thinking in Tongues. Pentecostal Contributions to Christian Philosophy*, Grand Rapids, Michigan Eerdmans, 2010.

Spencer, F. Scott, *Mixed Feelings and Vexed Passions. Exploring Emotions in Biblical Literature*, Atlanta, SBL Press, 2017.

Spero, S., „From Tabernacle (Mishkan) and Temple (Mikdash) to Synagogue (Bet Kneset)”, în *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 38(3), p. 60–85.

<http://www.jstor.org/stable/23262436>, accesat la data de 16 ianuarie 2021.

Spicq, Ceslas, *Agape in the New Testament*, Eugene, Or., Wipf Stock Publishers, 2006.

Stark, Rodney, „A Theory of Revelations”, în *Journal for the Scientific Study of Religion* 38, nr. 2, 1999, p. 287-308.

Stark, Rodney, „A Taxonomy of Religious Experience”, în *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, nr. 1, 1965, p. 97-116.

Stăniloae, Dumitru, *Iisus Hristos, sau, Restaurarea omului. Opere Complete, 4*, București, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2013.

Stăniloae, Dumitru. *Teologia ascetică și mistică ortodoxă. Opere Complete. 13*, București, Editura Basilica a Patriarhiei Române, 2019.

Stephens, Walter, „Learned Credulity in Gianfrancesco Pico's Strix”, în *Renaissance and Reformation / Renaissance Et Réforme*, 42, nr. 4, 2019, p. 17-40.

Storms, C. Samuel, *Signs of the Spirit. An Interpretation of Jonathan Edwards' Religious Affections*, Wheaton, Illinois, Crossway Books, 2007.

Sturdy, John, „The Original Meaning of Is Saul Also among the Prophets?” (1 Samuel X 11, 12; XIX 24)”, în *Vetus Testamentum* 20, nr. 2, 1970, p. 206-213.

Szalay Mátyás, „Radical Orthodoxy”, în *Theology, Philosophy, Politics*, Vol. 1, Number 3, 2013, p. 484-503.

Szarmach, P. E., *An introduction to the medieval mystics of Europe*, Albany, N.Y., University of New York, 1984.

Kari Väyrynen, *Erlebnis - a case study of the commercialisation of a concept*, Conference presented in Helsinki, 23-25 August 2012, University of Oulu.

Van Unnik, W. C., „With Unveiled Face, an Exegesis of 2 Corinthians III 12-18”, în *Novum Testamentum* 6, nr. 2/3, 1963, p. 153-169.

Taves, Ann, *Fits, Trances, & Visions. Experiencing Religion and Explaining Experience from Wesley to James*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1999.

Taves, Ann, *Religious Experience Reconsidered. A Building Block Approach to the Study of Religion and Other Special Things*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2011.

The King James Study Bible, Second Edition, Liberty University, Thomas Nelson Publishing, 2013.

Tibbs, Clint, *Religious Experience of the Pneuma. Communication with the Spirit World in 1 Corinthians 12 and 14*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2007.

Titchener, E. B., „Affective Memory”, în *The Philosophical Review*, 4(1), 1895, p. 65–76.

Todd, D. Still, Wilhite E. David, *Irenaeus and Paul*, Bloomsbury T & T Clark, 2021.

Toma din Aquino, *Summa theologica*, trad. Alexander Baumgarten, Iași, Editura Polirom, 2009.

Tugwell, Simon, „Faith And Experience. XI Revelation and Human Experience”, în *New Blackfriars* 60, nr. 715, 1979, p. 500-515.

Turner, Victor W., and Edward M. Bruner, *The Anthropology of Experience*, Urbana, University of Illinois Press, 1986.

Trapp, John, *Commentary or Exposition upon the books of the Bible*, London, Thomas Newberry, 1657.

Treves, Marco, „The two spirits of the rule of the community”, în *Revue de Qumrân*, vol. 3, no. 3 (11), 1961, p. 449–52. <http://www.jstor.org/stable/24599731>, accesat 23 iulie 2022.

Trottmann, Christian, „La Trinité de la sagesse, contemplation philosophique et guérison mystique”, în *Quaestio*, Turnhout, Imprimé, 2006.

Underhill, Evelyn, *Mysticism. A Study in the Nature and Development of Man's Spiritual Consciousness*, Wentworth Press, 2019.

Vogel, Dan, and Scott C. Dunn, „The Tongue of Angels. Glossolalia among Mormonism's Founders”, în *Journal of Mormon History*, 19, nr. 2, 1993, p. 1-34.

- Zahl, Simeon, *The Holy Spirit and Christian Experience*, Oxford, Oxford University Press, 2020.
- Zeno, O.F.M., „Newman's psychological discovery: the illative sense”, în *Franciscan Studies*, 10, nr. 3, 1950, p. 207-40.
- Zeno, O.F.M., „Synthesis: the existence of the illative sense”, în *Franciscan Studies*, 12, nr. 2, 1952, p. 196-213.
- Zeno, O.F.M., „The illative sense (Continued)”, în *Franciscan Studies*, 12, nr. 1, 1952, p. 91-138.
- Yadin, Azzan, „קול as Hypostasis in the Hebrew Bible”, în *Journal of Biblical Literature* 122, nr. 4, 2003, p. 601-626.
- Yehezkely, Chen, *Closed Education in the Open Society: Kibbutz Education as a Case Study*, Amsterdam, Rodopi, 2012.
- Yong, Amos, *Discerning the spirits*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 2000.
- Weekley, Ernest, *An Etymological Dictionary of Modern English*, London, J. Murray, 1921.
- Welker, Michael, *The Work of the Spirit. Pneumatology and Pentecostalism*, Grand Rapids, Mich., Eerdmans, 2006.
- Welker, Michael, *The Depth of the Human Person. A Multidisciplinary Approach*, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 2014.
- Wilke, Christian Gottlob, Carl Ludwig Wilibald Grimm, and Joseph Henry Thayer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, Edinburgh, Clark, 1886.
- White, Victor, *God and the Unconscious*, London, Collins, 1960.
- White, Victor, „Thomism and affective knowledge”, în *New Blackfriars*, Vol. 24, nr. 274, 1943, 8-16.
- White, Victor, „Thomism and affective knowledge II”, în *New Blackfriars*, Vol. 24, nr. 277, 1943, p. 126-131.
- White, Victor, „Thomism and affective knowledge III”, în *New Blackfriars*. Vol. 25, nr. 294, 1944, p. 321-328.
- Wolters, Clifton, *The Cloud of Unknowing. Translated into Modern English*, Penguin Books, 1977.
- Wood, Leon James, *The Holy Spirit in the Old Testament*, Eugene, Oregon, Wipf and Stock Pub, 1998.
- Woodbridge, N.B., „Living theologically – Towards a theology of Christian practice in terms of the theological triad of orthodoxy, orthopraxy and orthopathy as portrayed in Isaiah

6:1–8: A narrative approach”, in HTS Teologiese Studies/Theological Studies, 66(2), 2010, p. 1-6.